

О. Олефіренко

ЕКОЛОГІЧНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ ЯК ОСНОВА СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Досліджено основні засади концепції екологічного менеджменту як важливого інструмента забезпечення сталого розвитку. Проаналізовано застосування підходів системи екологічного менеджменту в Україні. Визначено фактори, які сприятимуть ефективному впровадженню екологічного менеджменту в Україні.

Ключові слова: сталий розвиток, система екологічного менеджменту, міжнародні стандарти, екологічні проблеми, екологічне виробництво.

Вся попередня історія людства в сфері розвитку виробництва полягала в послідовному оволодінні ним процесами функціонування природи. У своїх цільових та організаційних параметрах управління було спрямоване на виробництво і його непомірний розвиток. Воно не враховувало екологічних наслідків розвитку виробництва і зміни способу життя людини, яке визначається можливостями виробництва, але не можливостями природи.

Сучасна екологічна ситуація характеризується всезростаючими масштабами і силою впливу на природні екосистеми, появою нових форм цього впливу, і розширенням господарської діяльності людини. З'являється нове розуміння того, що управління розвитком виробництва та управління екологічними процесами не тільки сумісно, але і можливо, і їх необхідно поєднати. Основою стратегії управління має бути не просто захист, а цілісний комплекс вирішення проблем формування нових технологій, нових тенденцій розвитку виробництва і нарешті – нових підходів і концепцій управління, побудованих на інтеграції людини та природи. Тому, все більш очевидною стає на сьогодні необхідність пошуку нових шляхів і підходів до вирішення екологічних проблем промислового виробництва. Основним із таких шляхів у світі є загальновизнаний екологічний менеджмент. Взаємозв'язки між удосконаленням управління природокористуванням і економічним розвитком були головними питаннями на Конференції ООН із довкілля і розвитку, яка відбулася у 1992 р. у Ріо-де-Жанейро. Основні її документи – “Декларація Ріо-де-Жанейро” та “Порядок денний на 21 століття” (Адженда-21) [1]. Саме в останньому вперше прозвучав термін “екологічний менеджмент”, причому підкреслювалось, що екологічний менеджмент потрібно віднести до ключової домінанти сталого розвитку водночас до найвищих пріоритетів промислової діяльності і підприємництва.

Загальні проблеми, пов'язані із системами екологічного менеджменту та основних напрямів її розвитку знайшло відображення в працях таких відомих вітчизняних і закордонних учених і спеціалістів: В. Лук'яніхіна, О. Балацького, О. Погрібного, В. Андрейцева, О. Кашенка, Н. Пахомової, А. Ендреса, К. Ріхтера, Т. Галушкіної.

Однак, незважаючи на широкий спектр досліджень, що стосуються системи екологічного менеджменту, потрібно зазначити, що деякі теоретичні та практичні аспекти цього питання в Україні залишаються ще недостатньо дослідженими. Зокрема, це стосується комплексного аналізу факторів, які уповільнюють поширення підходів системи екологічного менеджменту в Україні.

Основна мета сталого розвитку України – забезпечення динамічного соціально-економічного зростання, збереження якості навколишнього середовища і раціональне використання природно-ресурсного потенціалу, задоволення потреб сучасних і майбутніх поколінь через побудову високоефективної економічної системи, що стимулює екологічну сталість, продуктивну працю, науково-технічний прогрес, а також має соціальну спрямованість. Одним із ключових інструментів забезпечення сталого розвитку є екологічний менеджмент. Світова практика показує, що застосування підходів систем екологічного менеджменту дозволяє організаціям поєднувати досягнення цілей основної виробничої та природоохоронної діяльності, забезпечуючи тим самим економічну ефективність та запобігання впливу на навколишнє природне середовище [2]. Саме в цьому полягає сутність екологічного менеджменту. Найбільш значні досягнення у вирішенні екологічних проблем промислового виробництва за останні роки пов'язують саме з екологічним менеджментом – внутрішньо вмотивованою ініціативною діяльністю економічних суб'єктів, спрямованою на досягнення їх власних екологічних цілей і завдань.

В наукових працях вчених екологічний менеджмент характеризується як комплексна та багатогранна діяльність [3]. У широкому розумінні – це тип управління, принципово зорієнтований на формування й розвиток екологічного виробництва та нової екологічної якості життєдіяльності людей, з метою збереження природного середовища, забезпечення здоров'я населення та економного витрачання ресурсів у контексті вимог сталого розвитку. Визначення екоменеджменту “у вузькому розумінні” передбачає виділення різних його аспектів, та характеристик. Зокрема, екологічний менеджмент розглядають як систему управління навколишнім природним середовищем (система екологічного менеджменту), частину загальної системи управління, що включає організаційну структуру, діяльність із планування, обов'язки, відповідальність, досвід, методи, методики, процеси і ресурси для розробки, здійснення й аналізу екологічної політики. Він охоплює планування, управління, і контроль всієї діяльності підприємства по відношенню до охорони навколишнього середовища [4]. Зміст і особливість екологічного менеджменту найбільше проявляється в його принципах. У сучасній літературі дається чимало принципів екологічного менеджменту [5]. Ми виокремлюємо 5 найважливіших принципів, які обов'язково повинен враховувати стратегічний екологічний менеджмент (табл. 1).

Таблиця 1

Принципи екологічного менеджменту

№ з/п	Назва принципу	Зміст принципу
1	2	3
1	Екологічне мотивування діяльності	Переважає використання засобів мотивування, спрямованих на рішення екологічних проблем. Адміністративні або суугобу організаційні засоби керування, як свідчить практика, малоефективні
2	Випередження в рішенні проблем	В екології багато процесів занадто швидко стають незворотними. Весь інструмент екологічного менеджменту повинен бути орієнтований на запобіжні заходи виникнення кризових ситуацій. Це певною мірою повинне проявлятися в будь-якому управлінні, але для екологічного менеджменту такий підхід є найбільш важливим

Закінчення табл. 1

1	2	3
3	Цілеспрямованість, своєчасність та послідовність	Екологічний менеджмент не може бути ефективним, якщо він здійснюється за “розмитими” й невизначеними цілям без чіткої стратегії, послідовності та своєчасності вирішення задач. Ціль екологічного менеджменту повинна включати ті компоненти, які відбивають проблеми екології й погоджують їх у системі загальних проблем розвитку виробництва
4	Професіоналізм	Полягає в необхідності спеціальної підготовки менеджерів, оперуванні знаннями в галузі екології. Професійна підготовка дає діючі установки управління й виділення пріоритетів. Саме цього нам на сьогодні катастрофічно не вистачає
5	Відповідальність	У сучасному управлінні нерозвинена система відповідальності за екологічні наслідки. Тому цей принцип є необхідним і обов’язковим

Необхідно зазначити, що ці принципи можуть і повинні діяти тільки в системі, у взаємозалежності. Адже кожний із них є доповненням і конкретизацією іншого [6].

Завдання екологічного менеджменту полягає у пошуку нових шляхів і підходів до вирішення екологічних проблем при виробництві продукції. Система еко-менеджменту на підприємстві становить частину загальновиробничого менеджменту. Така система перед впровадженням повинна пройти стадії розробки, затвердження та публічного декларування екологічної політики підприємства. Важливо відзначити, що на практиці, впроваджені на підприємстві екологічний менеджмент здатний вже на перших етапах своєї реалізації призводити до значних економічних результатів: економії та заощадження сировини, матеріалів та енергетичних ресурсів; зниження витрат на виробництво та втрат; значного підвищення якості продукції (послуг); зниження екологічних платежів [7]. Екологічний менеджмент спрямований передусім на пошук екологічно збалансованих напрямків розвитку виробництва, що повинно стати імпульсом до нових технологічних рішень і нових тенденцій у взаємодії виробництва та природи. Але це можливо лише тоді, якщо будуть побудовані система й інструменти управління екологічними процесами, якщо управління буде орієнтоване не на виробництво як таке, а на екологічне виробництво, побудоване на пріоритетах забезпечення цивілізованої життєдіяльності людини через збагачення природи, тобто через розвиток тих якостей природи, які дозволяють людині почувати себе частиною цієї природи, здійснювати гармонію свого розвитку відповідно до розвитку природи [8]. На практиці екологічний менеджмент залежить від ініціативи та особистої зацікавленості керівництва підприємства та його персоналу в результатах діяльності підприємства. І представляє систематично вдосконалювану з року в рік діяльність підприємства із запобігання впливу виробничих факторів на навколишнє середовище. Специфіка ефективної практики екологічного менеджменту полягає в тому, що імітувати або фальсифікувати її практично неможливо.

Метою екологічного менеджменту є передусім вирішення конфлікту між економікою і екологією. Виділяють два основних напрямки стратегій: домінування економічних цілей і домінування екологічних цілей (що в межах підприємства можна уявити лише теоретично). При домінуванні економічної стратегії, екологічні вимоги беруться до уваги лише тією мірою, якою цього вимагають державні закони і заборони. Цей підхід ще називається захисною стратегією, тобто пасивний еко-менеджмент. Другий

підхід можна охарактеризувати як наступаючий, тобто активний еко-менеджмент. Розрізняють два варіанти такої стратегії. В першому варіанті екологічні інтереси домінують над економічними, тоді економічні інтереси суттєво обмежуються. Другий варіант компліментарна стратегія. Вона полягає в усуненні протиріч між економікою і екологією, процес управління підприємством організується так, щоб економіка і екологія взаємодоповнювались. Саме на такій основі будується екологоорієнтоване управління підприємством.

Діяльність у галузі охорони навколишнього природного середовища і використання природних ресурсів повинна регулюватися стандартами. Дія цих стандартів поширюється на управління навколишнім середовищем із метою забезпечення економічних суб'єктів необхідними інструментами і механізмами управління навколишнім середовищем для досягнення їхніх екологічних і економічних цілей. Системи екологічного менеджменту регламентуються міжнародними стандартами ISO серії 14000. Офіційно усі стандарти ISO є добровільними [9]. Вони можуть затверджуватися як обов'язкові на національному рівні чи в межах окремих підприємств, організацій. На організаційному – через поліпшення екологічного “поводження” корпорацій, національному – через створення істотного доповнення до національної нормативної бази і компоненти державної екологічної політики; міжнародному – через поліпшення умов міжнародної торгівлі. Ця система стандартів не оперує такими поняттями, як концентрація речовин, обсяг викидів, технології очищення, а безпосередньо займається питаннями розробки та впровадження системи екологічного менеджменту на підприємстві, що включає в себе такі аспекти, як підготовка документів, призначення відповідальних за певні галузі екологічної діяльності осіб, екологічна політика підприємства. В Україні міжнародні стандарти ISO серії 14000 були прийняті як національні ще в 1998 р. Однак вони ще не отримали достатньо широкого розповсюдження.

В останні роки спостерігається посилення вимог до законодавства, виникає необхідність розробки нових підходів до екологічного управління, вдосконалення заходів з охорони навколишнього середовища на підприємствах. Враховуючи екологічні проблеми, які існують в Україні, питання про необхідність урахування вимог сталого розвитку в системі “людина – господарська діяльність – навколишнє природне середовище” залишається надзвичайно актуальним. В даний час Україна активно інтегрується в світову економіку і систему міжнародної екологічної безпеки, зокрема розроблена “Концепція національної екологічної політики України на період до 2020 р.”, “Комплексна програма реалізації на національному рівні рішень, прийнятих на Всесвітньому самміті зі сталого розвитку, на 2003 – 2015 роки”. Ці та інші фактори висувають в якості пріоритету розвитку екологічний менеджмент, який стає важливим інструментом забезпечення екологічної безпеки та сталого розвитку.

В Україні не розроблено єдиної комплексної системи законодавства про екологічний менеджмент, за цього положення щодо екологічного менеджменту містяться в численних нормативно-правових актах, зокрема природоохоронних нормативно-правових актах – екологічних (наприклад в законі України “Про охорону навколишнього природного середовища”, “Про екологічну експертизу”), в природоресурсових нормативно-правових актах, наприклад у Земельному Кодексі, Водному Кодексі, Лісовому Кодексі України, нормативних актах інших галузей законодавства (Закон “Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення”, “Про транспорт”,

“Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку” тощо). Законодавство України передбачає такі форми екологічного менеджменту:

– система екологічного менеджменту, яка забезпечує екологічну безпеку підприємства, згідно із ДСТУ 3273-95 “Безпека промислових підприємств. Загальні положення та вимоги”;

– система екологічного менеджменту згідно із міжнародним стандартом ДСТУ / ISO - 14001-97 “Система управління навколишнім середовищем. Склад і опис елементів, і наставляння щодо їх застосування”;

– система екологічного менеджменту, яка залучена у систему управління якістю відповідно до міжнародних стандартів ДСТ / ISO 9001 - 2001;

– система екологічного менеджменту згідно із міжнародним стандартом ДСТУ / ISO - 14004-97 “Система управління навколишнім середовищем. Загальні настанови принципів управління, систем та засобів забезпечення”.

Ці документи, з одного боку, дозволяють Україні приєднатися до тих заходів, які проводяться європейськими державами членами ЄС у справі охорони навколишнього середовища. З іншого – існують проблеми поєднання вимог міжнародних стандартів і вітчизняного законодавства. Окрім того, застосування в Україні екологічного менеджменту свідчить про те, що чинна система економічних регуляторів не здатна спонукати природокористувачів до впровадження екологічного підприємництва. Практичний досвід, накопичений за останні роки, дозволяє вказати на основні фактори, які уповільнюють поширення підходів системи екологічного менеджменту в Україні. Відзначимо, що існують як галузеві, так і регіональні особливості прояву цих проблем, але загалом їх можна зарахування до таких категорій:

1. Економічна нестабільність через економічну кризу. Слабке просування екологічних стандартів обумовлено передусім економічними проблемами. Керівнику підприємства дуже складно в умовах “виживання” зрозуміти роль і значення комплексного підходу до охорони навколишнього середовища і приділяти увагу екологічному фактору, який досить є важливою складовою бізнесу. Мотивом для обрання системи екоменеджменту може бути бажання покращити як окремі характеристики виробничого процесу, так і загальний стан підприємства. Наприклад: покращення екологічних і технікоекономічних показників, підвищення рівня професійної та екологічної безпеки, розширення ринку збуту продукції, зокрема і її експорту, забезпечення сталого розвитку підприємства. Обираючи цей шлях розвитку, виробники добровільно беруть на себе додаткові зобов’язання щодо покращення еколого-економічної роботи підприємства. Ці зобов’язання, із одного боку, стають одними з основних вимог до виробничого процесу і діяльності підприємства, а з іншого – сприяють забезпеченню довготривалого гармонійного розвитку підприємства й отриманню низки конкурентних переваг. При побудові систем менеджменту відповідальність за визначення політики у сфері якості, охорони довкілля та професійної безпеки, а також за прийняття рішень стосовно ініціювання, розроблення, впровадження, підтримання в робочому стані і розвитку системи екологічного менеджменту несе керівництво підприємства. Відповідно до цього, саме глибока переконаність та вмотивованість найвищого (стратегічного) рівня менеджменту стосовно важливості та доцільності створення інтегрованої системи екологічного менеджменту є визначальною передумовою її подальшого ефективного функціонування.

2. Низький рівень загального менеджменту на підприємствах. Система екологічного менеджменту тісно пов’язана із системою менеджменту організації загалом

і повинна бути її складовою частиною. Міжнародні стандарти передбачають, що впровадження системи екологічного менеджменту здійснюється в певному організаційному контексті. Визначається місія організації, формується ієрархія цілей і завдань, здійснюється систематичне планування, розробляються і фіксуються процедури. Водночас, для більшості підприємств багато з перерахованих понять є новими і незвичними. Окрім того, для промисловості України загалом характерний низький рівень менеджменту, що проявляється передусім у недостатньому використанні сучасних підходів до планування та аналізу результативності, неувважності до мотивації персоналу, формалізованому підході до його навчання. Створення системи екоменеджменту у багатьох випадках також спочатку розглядається як реорганізація роботи відділу з охорони навколишнього середовища. До того ж, створення ефективної системи екоменеджменту вимагає принципового рішення вищого керівництва про важливість такої системи для підприємства, його подальшої участі в її впровадженні, а також певною мірою розвитку системи менеджменту загалом. Окрім того, необхідне залучення усього персоналу в екологічну діяльність організації, інвестиції в його розвиток. Успіх екологічної стратегії підприємства багато в чому залежить від того, наскільки керівництво підприємства зуміє морально і матеріально зацікавити співробітників у її реалізації. Для вирішення цієї проблеми необхідно підвищувати екологічну свідомість працівників шляхом впровадження на підприємствах екологічної освіти, що можна здійснювати через навчання на спеціалізованих курсах, участь у семінарах-тренінгах, а також шляхом навчання за допомогою запрошених спеціалістів [10].

Така ситуація, безумовно, створює труднощі для впровадження системи екологічного менеджменту на підприємствах. Водночас, саме з цим пов'язаний значний потенціал для зниження впливу на навколишнє середовище з використанням організаційних і маловитратних заходів. Наприклад, розробка і дотримання спеціальних процедур поводження із небезпечними речовинами реально призводить до запобігання або скорочення впливу таких на навколишнє середовище і персонал підприємства, а в ряді випадків сприяє зниженню собівартості продукції. Окрім того, впровадження екологічного менеджменту надає підприємству можливість на прикладі вирішення природоохоронних проблем випробувати сучасні підходи до менеджменту, закладаючи базу для створення системи менеджменту якості.

3. Невиправдано “вузьке” розуміння екологічної діяльності підприємства й системи екологічного менеджменту. Здебільшого випадків екологічна діяльність підприємств розглядається виключно як діяльність природовідтворювальна. Безумовно, впровадження та експлуатація природозахисних технологій є невід’ємною частиною екологічної діяльності, однак у багатьох випадках превентивний підхід, заснований на систематичному аналізі виробничого процесу як єдиного цілого, може призвести до набагато більш продуктивних рішень. Так, оптимізація існуючих технологічних процесів, скорочення втрат можуть потребувати відносно невеликих витрат, призвівши у підсумку як до зниження впливу на навколишнє середовище, так і до отримання економічного ефекту.

4. Нерозуміння суті стандартів у сфері системи екоменеджменту. Певні труднощі становить розуміння самої природи добровільних стандартів та їх співвідношення з методами державного регулювання. Керівники підприємств нерідко розглядають стандарти ISO серії 14000 як ще один інструмент державного регулювання, який буде введений в дію. Тому значна увага повинна приділятися не тільки поширенню відомостей про принципи і конкретні елементи екоменеджменту, але і роз’ясненню їх добровільного

спрямування. Окрім того, стандарти у сфері екоменеджменту передбачають інструмент, що дозволяє ефективно організувати облік і дотримання підприємствами вимог регулюючих органів.

Висновки

Система екоменеджменту спрямована на зміну сучасного соціально-економічного розвитку в абсолютно новому напрямку екологічної політики та створення передумов для функціонування моделі сталого та екологічнобезпечного розвитку. Вона відкриває нові можливості та сприяє своєчасному забезпеченню природними ресурсами, інноваційному процесові і отриманню прибутку від підвищення ефективності управлінської діяльності.

Екологічний менеджмент здатний зіграти виняткову роль при вирішенні екологічних проблем у процесі переходу України на принципи сталого розвитку. Підходи екологічного менеджменту можуть ефективно застосовуватися в Україні, якщо їх впровадження здійснюватиметься з урахуванням специфіки конкретних підприємств і організацій, місцевих умов і характерних проблем. Основою концепції екологічного менеджменту є уявлення про взаємодію організації з навколишнім середовищем, у якому вона функціонує. За цього увага приділяється не тільки навколишньому природному середовищу або винятково економічному (постачальники і споживачі), але і соціальному середовищу. Її утворюють зацікавлені сторони, що представляють різні сектори суспільства. Це, зокрема, державні органи, до компетенції яких належить регулювання тих чи інших аспектів діяльності підприємства, а також широка громадськість, зокрема місцеве населення і неурядові організації. Ефективне функціонування системи екологічного менеджменту вимагає взаємодії усіх сторін. Тому істотні зусилля повинні бути спрямовані на розвиток суспільного діалогу на різних рівнях. Результати впровадження підходів системи екологічного менеджменту на промислових підприємствах, очікування зацікавлених сторін, можливості підтримки та поширення позитивного досвіду своєю чергою стають предметом діалогу на регіональному та національному рівнях. У перспективі, заходи, які проводяться на державному рівні в поєднанні з тенденціями на ринку, підвищення рівня свідомості та культури ведення бізнесу сучасних керівників призведуть до того, що українські підприємства будуть широко застосовувати принципи екологічного менеджменту, які є дуже важливою складовою, яка забезпечує сталий розвиток не тільки підприємств, але і усього суспільства.

Література

1. Програма дій “Порядок дій на XXI століття” [Текст] / [пер. з англ. : ВГО “Україна. Порядок денний на XXI століття” та інститут сталого розвитку]. — К. : Інтелсфера, 2003. — 335 с.
2. Дайман С. Ю. Системы экологического менеджмента в Российской Федерации: от информирования заинтересованных сторон к внедрению и сертификации [Электронный ресурс] / С. Ю. Дайман. — Режим доступа : <http://www.14000.ru/articles/progress.php>.
3. Пахомова Н. В. Экологический менеджмент [Текст] / Н. В. Пахомова, А. Эндерс, К. К. Рихтер. — СПб. : Питер, 2003. — 544 с.
4. Hopfenbeck W. Lexicon des Umvaltmanagements [Text] / W. Hopfenbeck, A. Jash. — Landsberg ; Leshs : [s. n.], 1996. — P. 85.

5. Коротков Э. М. Концепция российского менеджмента [Текст] : учеб. пособ. / Э. М. Коротков. — М. : ДеКА, 2004. — 801 с.
6. Constructing Sustainable development [Text]. — N.-Y. : State University of New York Press, 2000. — 192 p.
7. Галушкина Т. П. Экономические инструменты экологического менеджмента: (Теория и практика) [Текст] / Т. П. Галушкина ; НАН Украины, Ин-т пробл. рынка и экон.-экол. исследований. — Одесса : [б. и.], 2000. — 280 с.
8. Лук'яніхін В. О. Екологічний менеджмент у системі управління збалансованим розвитком [Текст] : монографія / В. О. Лук'яніхін. — Суми : ВТД "Університетська книга", 2002 — 314 с.
9. Пашков Е. В. Международные стандарты ИСО 14000. Основы экологического управления [Текст] / Е. В. Пашков, Г. С. Фомин, Д. В. Красный. — М. : ИПК Издательство, 1997. — 254 с.
10. North K. Environmental business management: An introduction [Text] / K. North. — 2 ed. — Geneva : International Labour Office, 1997. — 205 p.

O. Olefirenko

ENVIRONMENTAL MANAGEMENT AS THE BASIS FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT

The basic principles of the concept of environmental management as an important tool for sustainable development are researched. The use of the approaches of environmental management system in Ukraine is analyzed. The factors that promote the effective implementation of environmental management in Ukraine are defined.

Key words: sustainable development, environmental management, international standards, environmental issues, environmental production.